

СТАНОВИЩЕ ОСОБИСТОСТІ У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

Проблематика правової захищеності особистості, формування та забезпечення її активної правової позиції, зокрема у сфері кримінального судочинства, а також засобів забезпечення її прав та законних інтересів розглядалася переважно у питаннях про процесуальне положення ключових суб'єктів кримінального судочинства, а також в аспекті деяких окремих галузевих інституцій та галузевих наукових проблем. Разом з тим зрозуміло, що галузева правозахисна проблематика має безпосередній взаємозв'язок, передусім, з теоретичними питаннями становища особистості в правовій державі як головному гаранті правової захищеності суб'єкта.

Слід зазначити, що правозахисна тематика стала однією з головних у вітчизняній теорії кримінально-процесуального права, пройшла довгий шлях становлення свого теоретико-методологічного потенціалу, а також шлях викристалізації проблематики формування та забезпечення кримінально-процесуальними засобами активної правової позиції громадян у галузі кримінального правосуддя. Роботи професорів С. А. Альперта, В. П. Божьєва, В. А. Дубривного, Л. Д. Кокорева, В. М. Корнукова, Е. Ф. Куцовой, А. М. Ларина, В. Т. Нора, І. Л. Петрухіна, Г. Д. Побегайло, І. І. Потеружи, В. М. Савицького, Ю. І. Стецовського, В. Е. Юрченко та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників у сфері кримінально-процесуального права до нашого часу концептуально структурували підхід до дослідницького прогнозування сутності та стратегії розвитку проблематики забезпечення прав та інтересів особистості в кримінальному процесі, виявлення й оптимізації засобів формування та реалізації активної правової позиції особистості у кримінально-процесуальній діяльності, розкриття системи кримінально-процесуальних гарантій прав, свобод і законних інтересів особистості. Разом з тим це питання передбачає тісний взаємозв'язок із відповідною правозахисною проблематикою теоретичного рівня.

Реальність становища людини, ступінь вольової активності особистості в її соціально-правовій проявленості виявляє себе в першу чергу у матеріальних та духовно-етичних можливостях реалізації відповідних потенцій людини, а також обов'язках. Якість і межі соціально-правових запитів разом із цивільними та іншими правовими обов'язками становлять змістовну характеристику особистості в її соціальному вимірі, громадянському контексті. Складна, багатоступенева, багатогранна і різнобічна взаємодія конкретних осіб й суспільства спричиняє в результаті виникнення відповідних обов'язків. Зазначені обставини зумовлюють значні, можна сказати, корінні відмінності в правовому, матеріальному та конкретно-історичному становищі людських індивідуумів. Слід зазначити, що основні ознаки конкретно-історичного соціально-правового становища особистості мають витoki в історіографічному, політико-культурному просторах, соціальному та соціально-етнографічному коді відповідного су-

спільства. Ці чинники суб'єктивного і об'єктивного характеру формують значні відмінності, задають те конкретно-культурологічне розмаїття, соціально-правове багатство і, природно, визначають диференціацію в основних ознаках становища особистості.

Привертає увагу та обставина, що у системі чинників, визначаючих та формуючих соціально-правове становище особистості в державне організованому суспільстві, значне місце займає сама держава. Такий стан справ виявляє власну сутність в проблематиці природи галузевих кримінально-процесуальних засобів, які забезпечують правову захищеність і формують активну процесуальну позицію особистості в філософсько-правовому аспекті цього питання. Зауважимо тут, що витoki публічної, державно заданої природи правозабезпечуючих механізмів активності особистості в кримінальному процесі, її правової захищеності, виявляються на філософсько-правовому рівні [2, 78–83]. І це дійсно, з погляду такої наукової дисципліни, як філософія права, правозабезпечуюча діяльність держави, задаюча правовий фон і динаміку соціально-правової активності особистості, зокрема, у сфері кримінального правосуддя, виступає переважно як результуюча в становленні і поетапної еволюції взаємних відносин таких контрагентів, як держава та особистість. За такого стану гарантії прав особистості як засіб активації соціально-правової діяльності конкретно-історичної особи є іманентним елементом правової держави. Дане явище сягає свого історичного апогею лише у структурі правової держави або у таких умовах, в яких владні механізми, включно з системою правоохоронних органів, орієнтовані на ідеолого-політичне формування та реальне втілення концептів правової держави.

Зазначається також, що основополагаюче юридичне (нормативне) втілення дане явище одержує у конституційованих обов'язках держави перед особистістю. Ці обов'язки розцінюються як засіб фіксації в позитивному праві однією з основних рис правової держави — вимоги щодо взаємовідповідальності держави і особи. Таке стійке розуміння обов'язку держави зі створення режиму реальності правових і законних інтересів особистості, як ядра взаємовідносини держава — особистість і, отже, як сутності гарантій прав особистості, справедливо, але «залишає поза своїх меж причину самого обов'язку» [2, 79]. Результат подібного бачення причин і кордонів діяльності державних структур щодо забезпечення правової захищеності особи і формуванні її соціально-правової активності, про витoki обов'язку держави створювати й підтримувати режим гарантованості прав, свобод і законних інтересів особистості в такій сфері правозадіючого процесу, як кримінальне правосуддя, ставиться і досліджується в кримінально-процесуальній науці, переважно, з урахуванням лише двох ключових відправних положень.

Першим із названих положень можна вважати аксіому філософії права та теоретико-правової дисципліни про те, що забезпечення, реалізація, охорона і захист основних прав людини — це те структурообразуюче, системоформуюче призначення інституцій держави, як претендента на статус правового. Взаємна відповідальність держави й соціально орієнтованої особистості поруч із право-

вою, зокрема юридичною, захищеністю особистості виступає одним з основних принципів правової держави. У разі маємо у вигляді наявності і ефективного функціонування розвинутих країн і самодостатніх процедурно-юридичних механізмів і структур, які мають забезпечувати вільне і оптимальне здійснення, охорону та захист основних прав, свобод і законних інтересів особистості, які мають розглядатися у цьому концепті державно-правової машини як найвища цінність, що охороняється всією системою владного механізму.

Друге положення — це ствердження галузі конституційного права, суть якого в такому: всі наявні в Конституції становища, включаючи програмні конституційні становлення і конституційні принципи нормативні за своєю політико-правовою природою. Зрозуміло, що визначальними є передусім положення, зафіксовані у ст. 1 і 3 Конституції України. Результатом нормативізації програмних конституційних установлень є, по суті, юридичне закріплення правових орієнтирів, цільових настанов, які формують і організують у тотальному відношенні все правове регулювання і правоприймаючу діяльність у конкретному державно організованому суспільстві. Нормативна природа конституційних принципів задає стратегічні орієнтири, які визначають техніко-юридичну тактику, які визначальним чином впливають на правову систему. З іншого боку, відповідні конституційно закріплені положення, обретаючи статус конституційно-правових принципів, формують нормативно задані орієнтири, якими мають керуватись всі правотворчі і правозастосовні органи, громадяни та інші суб'єкти конституційно-правових відносин [6, 24, 27]. Відповідність зазначених конституційних положень вимозі нормативності права відповідально передбачає обов'язковий характер виконання всіх установлень, які містяться в них.

Наведені вище положення — про аксиоматичність правозабезпечувальної діяльності правової держави, покликаної багато в чому формувати й реалізувати активну соціально-правову позицію особистості, а також про визнання взаємної юридичної відповідальності таких найважливіших соціально-правових агентів, як держава й особистість, з одного боку, і про нормативність конституційних програмних положень та принципів, з іншого боку, — методологічно значимі і самодостатні. Такий гносеологічний статус може бути за умови, що проблематика природи правозабезпечувальної діяльності у кримінальному процесі, умов формування та реалізації активної правової позиції особистості розглядається лише з позицій позитивізму. «В цьому випадку конституційне закріплення ідеї правової держави з його матеріальними і формальними принципами і обов'язкового характеру правозабезпечувальної діяльності держави справді є «відправною точкою» щодо публічної природи гарантій прав особистості. Проте стійка тенденція відродження національної юридичної думки звичайно-правових традицій потребує ширшого методологічного підходу, виключно нормативно-правовий аспект дослідження» [2, 80].

Це дає можливість окреслити ще одне важливе положення в проблематиці відносин держави й особистості в галузі кримінального правосуддя, що стосується правозабезпечення і нормативної підтримки засобів і механізмів формування та реалізації активної правової позиції особистості в кримінальному судочинстві.

Йдеться у разі про те, що повноцінне та їхнє ефективне, а скоріш оптимальне нормативне забезпечення процесуально-правового буття конкретної особи у процесі виступає перманентним наслідком самої ж правоустановничої діяльності державного механізму. Тут мається на увазі жорстка логічно та соціально виправдана взаємозалежність, а саме: обмеження сваволі окремої особистості у сфері захисту і відновлення порушених прав і законних інтересів, що відбувається разом з динамікою людського співтовариства, передбачає у відповідь діяльність держави з формування, впровадження і будь-якої нормативно-власної підтримки спеціальних правовідновлюючих механізмів, структур, завдання яких — у захисті порушених особою прав і інтересів. Система кримінального судочинства, що й виступає таким механізмом, покликана нормативно фіксувати межі діяльності, що допускає держава, активності конкретного суб'єкта. Але такий учасник кримінально-процесуальних правовідносин одночасно втрачає можливість активної ініціації скільки-небудь значимої діяльності, яка в тому разі була б орієнтована на оновлення прав і інтересів влади з допомогою коштів, ефективніших з погляду окремого суб'єкта. Це зобов'язує державно-власний механізм до розробки й удосконалення відповідного ефективного юридичного інструментарію, який забезпечував би досягнення інтересів особистості.

У той самий час слід розуміти, що державний механізм виступає в іпостасі належним чином організованого соціуму із властивою йому роллю управління і примусу. Держава, на думку Ю. А. Ведерникова і В. С. Грекула, є до цього ж внутрішнім апаратом суспільства, особливим різновидом організації людського співтовариства як цілісного системного феномена. Однією з функцій даного апарату (держави), як підкреслюють названі автори, є забезпечення територіального, юридичного і політичного єднання населення. В цьому контексті розуміння ролі й сутності державної машини державна організація — це своєрідний офіційний, уповноважений представник всього суспільства. (Мова повинна бути у цьому контексті розуміння ролі держави у суспільстві як своєрідного менеджменту, де уповноважені суспільством агенти від імені відповідних посадових осіб, за більшою мірою, — топ-менеджерів, власне виконують таку представницьку роль. — *А. К.*) У цих зв'язках, дійсно, відносини між людиною та суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки держава виступає від імені суспільства [1, 24–26].

Слід звернути увагу на ту обставину, що взаємні відносини держави і особистості як центральних соціальних агентів може істотно різнитися в конкретно-історичних і соціально-політичних умовах. Важлива роль у формуванні різних аспектів подібних особливостей взаємовідносин відводиться нині процесам глобалізації, які переважають у всіх ключових швидкодіючих сферах. Особливе місце займає тут інформаційний процес формування так званого наднаціонального гуманітарного (сфера забезпечення прав і законних інтересів особистості) права.

Як слушно підкреслює авторський колектив на чолі з Н. М. Онищенко і О. В. Зайчуком, «людина, її основні права та свободи розглядаються як кінцева мета втручання у життя і водночас виступають кордоном втручання» [5, 8].

У цьому справедливою є думка В. В. Лазарева і С. В. Липеня у тому, що концепція гармонізації взаємних перетинів між державою і особистістю втілюється й у теорії та практиці правової державності [4, 469–471].

Концепція правової держави передбачає безумовну, абсолютну свого роду зв'язаність всіх соціальних агентів і, передусім, держави, у своїх соціально- і особисто-значимих діях. З іншого боку, мова повинна йти в рамках концепції правової держави і становища особистості в ній про ідейне, законотворче нормативне і організаційне визнання з боку держави непорушності, стійкості, стабільності основних прав і свобод людини. Важлива тут ідея домінуючої ролі таких концептів правової держави (права та свободи людини. — *А. К.*) в інших громадських та державних інституціях.

Зазначимо тут існування іншої загальновизнаної риси правової державності. Йдеться про ідею якнайсуворішого дотримання принципу взаємної відповідальності держави і особи, про що в контексті кримінально-процесуальної активності особистості йшлося вище. Суть згаданого принципу — встановлення державне санкціонованих законодавчих обмежень якоїсь активності державно-власних механізмів щодо особи й суспільства. Зміст цього принципу також доповнюється і положенням, що як провідний соціально-правовий і політико-правовий агент приймає на себе певні обов'язки, мета і результуюча яких у забезпеченні законних інтересів особистості. Однак слід звернути увагу на той факт, що ефективність реалізації таких обов'язків держави досягається лише за наявності розвиненої системи реальних, дієвих інструментів, призначених задля забезпечення відповідальності посадових осіб за невиконання обов'язків перед суспільством і особистістю.

У свою чергу Д. С. Комарницький прямо зазначає, що саме право виступає тією основою, де вибудовується відповідальність особистості перед державою. Будь-яке застосування державного примусу із необхідністю передбачає юридичний характер. Разом з тим такий примус чи, інакше кажучи, легітимне обмеження права і свободи громадянина, не повинен порушувати відповідну міру свободи самої особистості [3, 34–39]. У правовій державі інституції прав і свобод людини виступають своєрідними соціальними можливостями особистості в різних галузях життя. Йдеться, ясна річ, про економічні, політичні, соціальні, культурні, особисті пласти буття.

Обсяг, зміст, характер і, головне, ступінь їх нормативної забезпеченості, інструментальної «підтримки» свідчать у кожному конкретно-історичному контексті про рівень розвитку демократії, спроможності і потенції громадянського суспільства. Отже, головне місце особистості в системі ієрархії легітимних цінностей суспільства, яке претендує на статус цивілізованого, має бути забезпечене повною мірою.

Література

1. Ведерпіков Ю. А., Грекул В. С. Теорія держави і права. — К.: Центр павч. л-ри, 2005.
2. Гурджи Ю. А. Природа уголовно-процессуальных гарантий прав личности: философско-правовой аспект // Научный вестник Юридической академии МВС. — Дніпропетровськ, 2003. — № 1.

3. Комарницький Д. С. Держава та особа: відповідальність держави перед особою // Держава і право / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ІАІП України. — К., 2004.
4. Лазарев В. В., Липець С. В. Теория государства и права. — М.: Спарк, 2006.
5. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / За ред. П. М. Опішечко, О. В. Зайчука. — К.: Юрид. думка, 2007.
6. Тодыка Ю. П. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. — Х., 1998.

УДК 351.851:340(477)

Н. І. Матвійшин

СИСТЕМА ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Одним із завдань, яке потребує реалізації на всіх етапах правової освіти, має стати закладення основ та розвитку правового мислення. Навички даного типу мислення набуваються на основі теоретичної підготовки та базуються на ґрунті життєвого досвіду.

Освіта, як відомо, є процесом розвитку і саморозвитку особи, пов'язаним з оволодінням соціально значимим досвідом людства, втіленим у знаннях, вміннях та творчій діяльності, необхідною умовою діяльності особи і суспільства щодо збереження і розвитку матеріальної і духовної культури. Беручи до уваги, що головний шлях набуття освіти — навчання і самоосвіта, відповідно процес освіти передбачає навчання в закладах освіти, здобуття певного фаху і одержання відповідного документа — диплома, як свідчення про ґрунтовні і широкі знання [12].

Правова освіта передбачає створення системи навчання та виховання, спрямованої на формування нового вищого рівня правової культури особистості. Стрижнем цієї культури є правосвідомість особистості, яка включає здобуття системних наукових знань про право, правопорядок і його охорону та «виховання емоційно-оціночного ставлення до права і правопорядку» [16, 61].

Все разом взяте дає можливість і вимагає визначення місця і ролі правової освіти в загальній системі освіти України.

Питання правової освіти в Україні не були об'єктом окремого наукового дослідження, хоча окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися українськими науковцями, зокрема: питання стану правової освіти — В. І. Андрейцевим, Г. О. Мурашиним, Ю. С. Шемшученком, В. Сущенком, С. Савченком; питання підготовки фахівців правознавства — Б. І. Андрусишиним; питання науково-теоретичного обґрунтування правової освіти розроблялися І. Б. Усенком, П. А. Рабиновичем, В. С. Семеновим, Л. Г. Заблоцькою, В. Н. Денисовим, І. І. Котюком, О. І. Пометун; питання правосвідомості підлітків у закладах професійної освіти — Н. А. Ткачовою; питання соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів — В. М. Оржеховською, методики викладання правознавства у школі — Б. І. Андрусишиним, А. М. Гузом, В. П. Па-